

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**Номінація нервово-психічних розладів у народній медичній
термінології слов'янських мов**

Народна медична термінологія містить найменування найрізноманітніших патологій та патологічних станів, серед яких зустрічаються і позначення нервово-психічних захворювань. Ці найменування порівняно з іншими складають меншу підгрупу. Це зумовлено тим, що, на відміну від шкірних та хірургічних недугів, нервово-психічні зрушення для народного розуміння були більш незрозумілими і таємничими. В них надзвичайно яскраво відобразилась віра народу в демонічне походження хвороб. Тому ці найменування ще більшою мірою виявляють невизначеність поняття, відсутність чіткої диференціації хвороб і – як наслідок – високий ступінь універсальності назв. Звідси – складність ідентифікації народної назви з фаховим терміном. Однак у результаті аналізу означень народних назв за лексикографічними джерелами та зіставлення їх з фаховим описом відповідних патологій чітко виділено кілька груп найменувань, які й складають лексико-семантичну групу нервово-психічних захворювань, серед яких зустрічається низка найменувань на позначення *істерії*.

Ця форма нервово-психічного розладу розвивається у осіб з особливим складом нервової системи, а також у здорових до того людей за певних умов (послаблення нервової системи внаслідок дії різних шкідливих чинників) [1, т. 11, с. 1001]. Фаховий термін *істерія* функціонує у всіх слов'янських мовах і є, очевидно, запозиченням з французької (*hysterie*), куди слово потрапило з латинської – лат. *hysterica (possio)* – «істерична хвороба». У латинській мові назву утворено на основі грецького *ἵστέρα* «матка», *ἵστερίων* «той, хто страждає захворюванням матки», оскільки із захворюванням цього органу у старій медицині пов'язували виникнення істерії [5, т. II, с. 319]. Виходячи з цього хибного уявлення, антична медицина вважала істерію суто жіночою хворобою. Подібне переконання існувало до XIX століття [1, т. 11, с. 1001].

Очевидно, воно й зумовило той факт, що серед народних назв нервово-психічних розладів, які за симптоматикою, зазначеною у лексикографічних джерелах, підходять до фахового визначення істерії, більшість лексем номінують цю недугу саме у жінок. Більше того, наведений у роботі словниковий матеріал репрезентує явище, яке у народі отримало назву *кликушество*. Зазначена лексична одиниця номінує один з видів жіночих нервових захворювань, що проявляється в істеричних криках та конвульсивних діях [2, с. 25]. Етнографічні джерела містять дані, згідно з якими *кликушество* було поширене у росіян, а на українській та білоруській території його не зафіксовано [2, с. 25]. Однак це не зовсім відповідає істині, оскільки, всупереч етнографічним даним, а точніше – через їхню відсутність, в українській мові, зокрема в «Словаре украинского языка» Б.Грінченка зафіксовано лексему *крикливиця*, яку автор пояснює російським синонімом *кликуша* і наводить приклад з поміткою місця вживання – м. Київ: «Була оце, але вмерла жінка *крикливиця*»; «Як воно на вашу думку: чи то од Бога оті *крикливиці*, чи воно з дання, чи з нечистою силою накладають?» [3, т. II, с. 306]. Крім того, в «Енеїді» Котляревського подано художній опис патологічного стану, який точно відповідає фаховому описові істеричного нападу: «Сивілли тут замордувало, І очі на лоб позганяло, І дибом волос став сідий; Клубком із рота піна билась; Сама ж вся корчилась, кривилась, Мов дух вселився в неї злий. Тряслась, крєктала, побивалась, Як бубен синя стала вся; Упавши на землю, качалась, У барлозі мов поросся» [7, с. 119–120].

Щоправда, кількісний склад лексем на позначення *кликушества* як форми істерії в російській мові (порівняно з українською) підтверджує думку про те, що в Росії зазначене явище було представлене значно ширше; пор. укр. *крикливиці* [8, с. 4]; рос. *говоруха, говоруйя, игрец, икота, кликушество*.

За даними словника Брокгауза і Ефрона, *кликушество* у Росії було особливо частотним на північному сході: вважалося, що клімат цієї області сприяє нервозності [14, т. 29, с. 374]. Очевидно, саме тому більшість російських діалектних найменувань зазначеної хвороби належить до північних говорів.

Зустрічалася недуга головним чином серед селянок – молодих жінок, рідше дівчат. Ця форма істерії була викликана найчастіше нещасним коханням, свавільним заміжжям, взагалі жіночою долею. Перші згадки про кликушество відносяться до 1606 року. Однак найбільшого поширення це явище набуває у XVII-XVIII ст. Цьому сприяв розкол церкви, який породив велику кількість кликуш-пророчиць, мучениць за віру (там само). Опис такого істеричного нападу, пов'язаного з релігійними віруваннями, знаходимо у «Житті протопопа Аввакума»: «И нападе на нея бес во время переноса, – учала кричать и вопить, собакою лаять и козою блекотать и кукушкою коковать» [6, с. 673].

У кріпосницькій Росії досить частими були випадки симуляції кликушества. Одним з пояснень цього факту є те, що «неправдиве» кликушество виникло як наслідок нестерпного становища жінки в сім'ї, воно ставало своєрідним виявом протесту [2, с. 25]: «Вдруг косенькая укусила его в плечо и свалилась на пол, стала биться, точно рыба. Савка схватил ее за ноги и потащил к двери, крича: – Ага, кликуша...» [3, с. 275].

У пам'ятках писемності XVII століття трапляється варіативна назва хвороби – словосполучення *кликотная болезнь*: 1. «Дѣло Помѣстного приказу подьячего Андреевы жены Протопопа Дашки Григорьевой, въ притворѣ на себя *кликотной болезни* и в непристойныхъ словахъ» (1687 р.); 2. «И тотъ пирогъ онъ, Ивашко, Ъль и послѣ того онъ, Ивашко, почаль быть порченъ *кликотною болѣзнью* и ломотою, и послѣ тое порчи онъ, Ивашко, жил года съ полтора и умре» (1700 р.) [10, в. 7, с. 171].

Наведені приклади свідчать про те, що зазначена аналітична назва номінувала істерію не лише у жінок, а й у чоловіків.

Російська назва *клукушество*, збірний іменник з характерним суфіксом - *еств-*, походить від слова *кликуша*, яке позначає людину (жінку), що страждає на цю недугу. У свою чергу, *кликуша* утворилося суфіксальним способом (суф. -*уш-*) від дієслова *кликать* у значенні «несамовито кричати, голосити» [12, т. V, с. 1027-1028]. Це дієслово було відоме у східно- та південнослов'янських

мовах, а також у старочеській: укр. *кликати*, блр. *клікаць*, ст. -чеськ. *kliceti*, болг. *кликам*, схв. *кликнути*, слн. *klikniti*. Воно споріднене з лит. *klikti, klinku* «скрипнути, звереснути», лит. *klykauti* «покрикувати», лат. *kliekt* «голосно кричати»; снн. *li(h)en* «говорити», англосакс. *hligan* «приписувати комусь що-небудь». Слово *кликать* утворене від іменника *кликъ* за допомогою суф. *-amu-*, іменник *кликъ* утворився також суфіксальним способом (суф. *-къ-*) від звуконаслідувального *кли-* подібно до слова *крик* [15 т. II, в. 8, с. 156; 13, т. II, с. 250].

Таким чином, позначення хвороби ґрунтується на симптоматиці, оскільки напади хвороби виявляються у диких криках, що нагадують крик звіра. У діалектній лексиці російської мови дієслово *кликать* збереглося у значеннях: 1) «колядувати» (Моск.); 2) «кувати» (Ленінгр.); 3) «у весільному обряді – запрошувати, викликати кого-небудь» (Тул., Твер.); 4) «бути нервово-хворим (звичайно внаслідок злого впливу, порчі), кричати в істериці» (Казан., Волог., Новг. і ін.); 5) «просити милостиню» (Волог.) [11, в. 13, с. 295].

У сучасній українській мові слово *кликати* має декілька значень: 1) «голосом, жестом просити наблизитись, підійти, обізватись»; 2) «запрошувати когось прийти, з'явитись куди-небудь з певною метою»; 3) «пропонувати діяти у певному напрямі, закликати»; 4) «розм. те саме, що називати». У сучасній російській мові перше значення дієслова *кликать* («звати кого-небудь») вважається просторічним, як і значення «кричати, голосити»; крім того, як і в українській мові, воно означає «називати кого-небудь (іменем, прізвиськом), а також «голосно кричати (про птахів: лебедів, гусей і под.)» [12, т. V, с. 1027–1028].

Література

1. Большая медицинская энциклопедия : в 36 т. / гл. ред. А. Н. Бакулев. – М. : Советская энциклопедия, 1956-1964.
2. Болтарович З. Є. Народна медицина українців / З. Є. Болтарович ; ВАН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, Львівське відділення. – К. : Наукова думка, 1990. – 232 с.

3. Горький, М. Жизнь Матвея Кожемякина / М. Горький ; прим. Е. И. Прохорова. – М. : Правда, 1985. – 512 с.
4. Гринченко, Б. Д. Словарь украинского языка : в 4 т. Т. 1-4. К., 1907 : (Репринтне видання) / Б. Д. Гринченко. – К. : Лексикон, 1996.
5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1983-1989. – Т. 1-7.
6. Житие протопопа Аввакума // Изборник произведений литературы Древней Руси. – М. : Худож. лит., 1969. – С. 626-675.
7. Котляревський, І. П. Повне зібрання творів : в 2 т. / І. П. Котляревський. – К. : Вид-тво АН УРСР, 1952. – Т. I. Енеїда. – 536 с.
8. Російсько-український медичний словник : матеріали до Української медичної термінології. – К. : [Київ. Губ. Відділ Охорони Народного Здоров'я], 1920. – 144 с.
9. Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) : в 10 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988-1991. – Т. 1-4.
10. Словарь русского языка XI-XVIII вв. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; гл. ред. Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1975-1991. – Вып. 1-17.
11. Словарь русских народных говоров / АН СССР, Ин-т рус. яз. – Л. : Наука, Ленингр. отд., 1965-1991. – Вып. 1-26.
12. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. – М. : Л. : Изд-во АН СССР, 1948-1965. 10. Словник української мови : в 11 т. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
13. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1987
14. Энциклопедический словарь / под ред. проф. И. Е. Андреевского ; издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб : Семеновская Типо-Литография, 1890-1904. – Т. 1-82.
15. Этимологический словарь русского языка / МГУ им. М. В. Ломоносова, филолог. ф-тет ; под ред. Н. М. Шанского. – М. : Изд. Моск-го ун-та, 1963-1982. – Т. 1-2. Вып. 1-8.